

Статті

Віталій КОЗЛОВСЬКИЙ

НАРОДНІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ ПРО ТАТАРСЬКІ НАПАДИ НА УКРАЇНУ (ПРОБЛЕМА ХРОНОТОПУ)

Vitalii KOZLOVSKY. Folk Historical Songs on Tartarian Invasions in Ukraine: A Problem of Chronotology.

На сучасному етапі розвитку української фольклористики однією із важливих проблем залишається вивчення специфіки відображення у фольклорі просторових і часових категорій та їх вплив на архітектуру тексту. І чи не найбільше це питання торкається творів, які наука про усну словесність на різних етапах свого розвитку окреслювала поняттям "історична пісня".

Хронотоп у художньому тексті виконує важливу багатопланову роль. Свого часу Д.Лихачов зазначив, що "розвиток уявлень про час – одне із головних досягнень нової літератури"¹. Коли мова заходить про історичну пісню, то дослідники передусім починають оперувати поняттями, які тою чи іншою мірою стосуються часу. Перше, на що слід звернути увагу, це те, що поняття часу багато учених вважає жанротворчою ознакою. Тоді категорії часу і простору стають не просто поняттями, які використовують при характеристиці художньої канви тексту, а категоріями, що претендують на ключові позиції під час диференціації видів фольклору. Наприклад, сучасна дослідниця Н.Лисюк вважає, що "спосіб членування часового континууму утворює підвалини членування жанрової системи фольклору"². На категорії ча-

су як жанротворчій одиниці наголошує у своїй статті й О.Гінда³.

Літературознавче дослідження хронотопу, який визначає побудову сюжету і всю образну систему, ґрунтовно зробила у своїй монографії Н.Копистянська⁴. Авторитетний дослідник вважає, що важливий вплив на поєднання жанрів у систему залежить від змін у часопросторовому мисленні. Проаналізувавши літературний процес, Н.Копистянська встановлює важливий взаємозв'язок: хронотоп – жанр – жанрова система – художній напрям, і в зворотній послідовності: естетика напрямку – жанрова система – жанр – хронотоп⁵.

Часовий критерій є визначальним не лише для виділення певного пласту усної словесності в окремому групі, а й для її внутрішньої класифікації. Саме тому хронологічний принцип поділу історичного ліро-епосу є пріоритетним у науці уже довгий період. У цьому випадку категорія часу виступає як поняття, що не тільки систематизує фольклорний матеріал відповідно до реалій, у ньому відображених, а й може служити передумовою до появи уснопоетичного твору. Одним із поетичних способів вираження часопросторових понять є використання атрибутів, що виражають певну епоху: сюжетні колізії, система образів тощо. Проте таке зображення в історичній пісні має свої особливості. Так Ф.Селіванов відзначає, що "вона (історична пісня) оповідає про минуле, але це минуле відбулося тільки що на наших очах і ще не закінчилося, хоча воно відносно давно минуло, своїми наслідками позначається на теперішньому"⁶. Проблема хронотопу в історичних піснях спеціально ще не розглядалася у працях фольклористів, однак деякі складові вирішення її все ж порушувалися. Наприклад, Д.Лихачов відзначав, що "якщо для билин, ліричних пісень, голо-сінь, казок є характерним замкнутість фольклор-

³Гінда О. Понятійне поле теоретичної фольклористики // Вісник Львівського університету. Серія філологічна.– 2003.– Вип. 31.– С. 32–42.

⁴Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства.– Львів: ПАІС, 2005.– С. 88.

⁵Там само.– С. 9.

⁶Селіванов Ф. О специфике исторической песни // Специфика фольклорных жанров.– Москва: Наука, 1973.– С. 65.

¹Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы.– Москва: Наука, 1979.– С. 209.

²Лисюк Н.А. Міфологічний хронотоп.– К.: Український фітосоціологічний центр, 2006.– С. 67.

ного часу, то в історичних піснях вона починає руйнуватися”⁷.

Історичну пісню через призму категорії часу продовжують досліджувати сучасні українські вчені. Зокрема Г.Усатенко стверджує, що для цього виду усної словесності характерною є лінійна модель часу, де виражено причинно-наслідковий зв'язок у однобічному плині часу⁸. Дослідниця відзначає ще одну особливість вияву цієї категорії в уснопоетичному тексті: “У ліричному та історичному пісенному фольклорі проявляється ще одна особливість лінійного часу: розмежування минулого, теперішнього і майбутнього”⁹. Ширші узагальнення стосовно поставленого питання дала у своїй роботі І.Павленко. Досліджуючи історичну пісенність Наддніпрянщини, дослідниця вказує на конкретність хронотопу у таких творах “час історичний, що асоціюється із конкретною подією або типовими явищами певної епохи, завжди минулий із різною епічною дистанцією; простір географічний, локальний або регіональний, часто без топонімічного маркування”¹⁰.

Проблема хронотопу важливе місце займала в працях, які були присвячені героїчному епосу. Це, зокрема, стосується наукового доробку російського вченого Б.Путілова. В одній зі своїх монографій, дослідник виділив три основні часові художні аспекти: оповідний, сюжетний і епохальний час¹¹. Останній аспект будемо розглядати як час історичний. Схожу схему (з певними застереженнями) можна використати, досліджуючи українські історичні ліро-епічні пісні.

Отож мета нашої статті полягає у тому, щоб докладно проаналізувати специфіку відображення категорій часу та простору в історичних піснях. Головним завданням вважаємо визначити їх

вплив на поетику тексту, а також на характер їх жанрової традиційності.

Для глибшого дослідження поетичної специфіки хронотопу в історичних піснях, ми обмежимося невеликою кількістю пісенних творів, які відображають період турецько-татарських нападів на Україну. Традиційно фольклористи відносять їх до періоду XV–XVI ст., хоча сутички української людності з кримськими ордами продовжувались майже до серед. XVIII в. Забігаючи наперед, можемо зазначити, що цей пласт ліро-епосу відзначається різноманітністю своєї поетичної будови, що давало підстави багатьом дослідникам зараховувати їх до інших жанрів, зокрема балад. Проте важливий фактор, який їх об'єднує – це приналежність до однієї епохи, історичного часу, а саме, до періоду турецько-татарського лихоліття. У запропонованій статті ми більшу увагу звернемо на оповідний та сюжетний час, який впливає на структуру тексту, спосіб його композиційної побудови.

Передусім проаналізуємо пісню “За річкою вогні горять”, вперше зафіксовану в 60-их рр. XIX ст. Текст пісні був опублікований у збірнику “Історичні пісні малоросійського народу”, виданому В.Антоновичем та М.Драгомановим у 1878 р.¹² У творі своєрідним маркуванням епохального чи історичного часу виступають сюжетні колізії, які дають можливість пов'язати події, що змальовані у творі, з певним історичним періодом. Напад татар на село, поділ полону – все це вертає нас до реалій, типових для XV–XVI ст. Таким чином, від змальованих подій до часу запису пройшло в середньому не менше, ніж три століття. Але зміст пісні відзначається своєрідним реалізмом у відтворенні подій. На нашу думку, цьому сприяє відсутність епічної дистанції між виконавцем (оповідачем) та змальованими подіями: розповідь ведеться від першої особи. Оповідний час, що визначається через ставлення виконавця до зображених подій, подається у контексті сучасного, щонайбільше – недавнього. Відтак це зумовило відповідне лексичне наповнення пісні. Домінуючими є дієслова теперішнього часу “вогні горять”, “полон ділять”,

⁷Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы.– С. 263.

⁸Усатенко Г. Образно-символічна система художнього часу українського пісенного фольклору. Автореф. дис... канд. філ. наук.– К., 1994.– С. 10.

⁹Там само.– С. 11.

¹⁰Павленко І. Динаміка функціонування усної епічної традиції (на матеріалах Нижньої Наддніпрянщини). Автореф. дис... доктора. філ. наук.– К., 2009.– С. 8.

¹¹Путілов Б.Н. Героический эпос и действительность.– Ленинград: Наука, 1988.– С. 33.

¹²Исторические песни малорусского народа изданные В.Антоновичем и М.Драгомановым.– Москва.– С. 75.

“бубни гудуть”, “людей ведуть”, “аркан в’ється”, “ланцюг б’ється” тощо. Така невідповідність оповідного часу епохальному або історичному не лише підсилює інформативність фольклорного тексту, а визначає його естетичну вартість. Завдяки частому використанню займенників “я”, “наше”, “мною” типова тогочасна українська трагедія передається через індивідуальну долю чоловіка, який після нашествия орди залишився сам з дітьми. Це сприяє драматизації сюжету, його трагедійності.

З огляду на це цікавим є зображення сюжетного часу, який досить різноплановий у зазначеній ліро-епічній пісні. Перше, що можемо визначити, хоча й умовно, це час, коли відбувається подія. Незважаючи на те, що прямої вказівки нема, логічно все ж припустити, що події відбуваються вночі. Часові координати ідентифікуємо за першим рядком пісні: “за річкою вогні горять”. Але сюжетний час не завжди збігається з оповідним. Завдяки тому, що в тексті досить чітко виділяється головний персонаж, який, у цьому випадку, збігається з оповідачем, події розгортаються у трьохвимірній площині. Герой постає не лише як ретранслятор трагічної події, що для слухача є далеким минулим, невідомим, а для героя відбувається саме зараз і, відповідно, накладається на оповідний час, він через свою долю представляє епізоди, що передували оспіваним подіям:

*За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли*¹³.

Таким чином, сюжетний час не є лінійним, характерним для епічної оповіді, а спостерігається своєрідне часове зміщення, продиктоване наявністю ліричного героя. І тому епізод, де описуються злочини орди, який за способом викладу цілком епічний, набуває рис індивідуалізованих, надає твору певного драматичного напруження. Така індивідуалізація героя досягається завдяки показу трагедії сім’ї у контексті подій, що зачепили значно більше населення, у цьому випадку

село. Епізод виконує й інформативну функцію. Адже слухач отримує інформацію не лише про певний історичний період, а й про особу героя, його соціальний стан та сімейний статус. Акцент на населеному пункті – селі, дозволяє з’ясувати, що йдеться про селянина. Опис конкретних осіб – матері, яку вбили татари, і “миленької”, що потрапила в полон, а також згадка про дітей, з якими залишився герой, підсилює індивідуальні риси персонажа. Отож подія представлена не як історія, що відбулася колись давно і не має прямого стосунку до сучасного слухача, а як випадок, що стався з безпосереднім оповідачем. Таким чином історичний час актуалізувався в сьогоденні, що й сприяло побутуванню та збереженню пісні досить довгий час. Цікавою часовою деталлю аналізованого тексту є наявність своєрідної перспективи для персонажа, вираженої за допомогою майбутнього часу:

*А я бідний, з діточками
Піду лісом стежечками*¹⁴.

Свої функції у тексті виконують і просторові категорії. У творах такого типу відсутня географічна конкретика, проте вони відзначаються типовістю просторових зображень. Події мають чітку локалізацію, яка реалізується через певний природний ландшафт: “за річкою”, “в долині”. Можна простежити певний поділ простору на безпечний для героя і небезпечний. Характерно, що межею такої просторової поляризації залишається річка. Саме за нею знаходяться вороги, які ділять полон. Проте ця межа є умовною, не має сакрального значення, оскільки не виконує захисної функції. Герой не чувається в безпеці “по цей бік річки”, адже ворог досить легко її переходить. Можемо спостерегти, що в пісні відкритий простір постає як більш загрозливий для персонажа. Саме тут відбувається поділ здобичі. Натомість закритий простір (у нашому випадку ліс) асоціативно пов’язується з відчуттям певної безпеки. Саме туди йде герой разом зі своїми дітьми.

Відкритість простору створює оптимальні можливості детально описати бранців. Їхній опис дуже цікавий з погляду поетичної організації фольклорного тексту. Особливо значущим є процес

¹³Там само.

¹⁴Там само.

переміщення бранців у просторі. Картина руху полонених постає не стільки як наступна подія у розвитку сюжету, швидше як мотивація попередньої:

*А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть*¹⁵.

Знову ж таки, наявність такої конструкції стала можливою лише завдяки актуалізації головного персонажа, на якого в цьому випадку покладена місія не лише розповісти про подію, а й пояснити певні явища, які при цьому відбуваються. Опис невірників подається з допомогою лексики, яка характеризує рух. Пісня не зупиняється на констатації загального зорового образу, який репрезентує рух людей і, зрештою, їхній кінцевий пункт призначення – “на заріз”. Фольклорний твір звертає увагу на кожного особисто. Не називаючи ні статі бранців, ні їхніх імен, уснопоетичний текст представляє слухачам індивідуалізований образ полонених, виражений своєрідними метонімічними штрихами (цьому сприяло використання однини іменників: шия, аркан, ланцюг). Адже пісня не вдається до обширних описів страждань людей, вона це подає через конкретні речі, а саме аркана і ланцюга:

*Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється*¹⁶.

Не випадково ці доконечні елементи ординського промыслу вводяться у поетичну структуру тексту: вони стали своєрідними символами рабства, яке було характерним для значного часового періоду в історії українського народу. Народна пісня, поєднуючи їх із частинами людського тіла: шиєю та ногами, які асоціюються із поняттям людської свободи, витворила неповторний образ полоненого народу.

Просторові образи в цьому творі виконують роль не лише своєрідного тла, на якому відбуваються події, а є ключовими точками тексту, що обумовлюють його рух. Адже і описи полонених, і розповідь про напад татар постають як тлумачення саме просторових картин, як пояснення того, що відбувається у межах певного просторового

проміжку. Так констатація факту про те, що в долині горять вогні, стимулювала появу пояснення причин такого явища. А саме тлумачення, у свою чергу, розрослося в “повнометражний” епізод із картиною руйнування села і захоплення бранців. Друга локація – долина, де “бубни гудуть”, сприяла появі нового епізоду – опису бранців.

Тематичною схожістю відзначається пісня “Сеї ночі в опівночі”, зафіксована 1940 р. у с. Топорівцях Садгірського р-ну на Чернівецьчині. Оповідний час, як і в попередній пісні, “стирає” епічну дистанцію між подією та слухачем. Часові характеристики мають вказівку на “реальну” часову межу – “сеї ночі в опівночі”. У цьому випадку час досить конкретний, уточнений до найменших деталей, представлений трьома часовими категоріями, кожна з яких уточнює попередню. Слухач інформований, що подія відбулася не лише сьогодні, а й названо конкретний період доби – ніч, із подальшим уточненням того, що напад відбувся опівночі. Народна традиція додає ще одну часову координату – “ще кури не піли”. Тут відчувається вплив міфологічного світогляду українців, за яким нічний час асоціюється із пануванням нечистої сили¹⁷. У нашому випадку, таке уявлення частково десакралізується і на зміну надприродним силам приходять персонажі цілком реальні – турки і татари. Сюжетний час поділив оповідь на дві частини: розповідь про напад орди на село й своєрідний екскурс в історію цього населеного пункту. Таким чином, події, що відбувалися у творі отримали чіткі часові рамки:

*Сеї ночі в опівночі
Ще кури не піли
Як татари в наші гори
З вітром налетіли*¹⁸.

Проте всі події трактуються як недавноминулі або давноминулі: “татари налетіли”, “зла година стала”, “турецька дика банда край наш зювала”. На відміну від попереднього фольклорного тексту, майже відсутні описи бранців, про них говориться загально, у межах фольклорної традиції:

¹⁵Исторические песни...– С. 75.

¹⁶Там само.

¹⁷Лисюк Н. Міфологічний хронотоп.– С. 25.

¹⁸Історичні пісні.– К.: Наук. Думка, 1961.– С. 100.

*Ой ті турки та татари
Старих добивали,
А молодих хлопців, дівчат
З собов забирали*¹⁹.

Така доля людей відповідно до вікових категорій стала своєрідним загальним місцем в історичному ліро-епосі. Натомість особливе зацікавлення викликає зображення руху ворога. Народна уява несподіваний напад орди порівнює із вітром, який також несе в собі руйнівну силу.

Друга частина пісні – це своєрідний погляд назад, який не є обмежений часовими рамками, хоча активно оперує темпоральними категоріями. Натомість підкреслюється повторюваність подій:

*Не раз турки і татари
Край наш грабували,
Що попаде їм під руки –
Усе забирали*²⁰.

Констатація постійності татарських грабунків, яка виражається фразою “не раз турки і татари край наш грабували”, додає оповіді ефекту “відстороненого погляду”, а це у свою чергу створює відчуття певної дистанції між співаком та подіями. З погляду виконавця, останні сприймаються як минула історична дійсність, хоча й схожа на сучасні (для головного персонажа) події. Тоді як для сучасного слухача всі художньо змальовані перипетії у цьому фольклорному творі з часового проміжку є далекими. Ця частина пісні використовує ширші часові цикли: зима, літо.

*Грабували наше добро
Як в зимі, так в літі,
Тяжко було в рідних горах
Гуцулам на світі*²¹.

Натомість просторова локалізація досить обмежена і представлена слабо. Єдиний елемент – це акцентація на місці, де відбуваються події – гора. Він підсилюється вживанням назви етнографічної групи – гуцули, що робить подієвий простір територіально обмеженим.

Сюжетний час в історичних піснях зазначеного періоду є різнобарвним, його важко “вкласти”

в будь-яку систему. Як уже зазначалося, значна кількість пісень в українському ліро-епосі події зображає безпосередньо, у них відсутня часова дистанція. Події розгортаються в реальному часі. Домінує лексика, яка створює відчуття присутності виконавця на місці подій. У деяких текстах сюжетний час є лінійним. Епізоди нанизуються один на одного, при цьому створюється відчуття певного пришвидшення. Яскравим прикладом може бути пісня “*Та як яли говорити*”, зафіксована у карпатському регіоні. Часові рамки у ній обмежені однією подією. Людям повідомляють, що до них рухається татарський загін, перелякані мешканці ховаються, татари приходять і руйнують село. Саме другому епізоду й присвячений весь твір. Звістка про напад татар є початковою точкою розвитку сюжету, а інформація про руйнування села кінцевою. У тексті відсутнє членування часу, наприклад, на день і ніч, годину тощо. Проте спосіб укладання тексту дозволяє створити досить динамічну картину. Широко використовується лексика, що подає сюжетний час як теперішній. “*Та як яли говорити*”, “*та ялися пакувати у гори, у гори*”, “*почали собі копати борсучачі нори*” – такі синтаксичні конструкції домінують у тексті. Пісня закінчується в такому ж стилі, що створює відчуття незавершеності сюжетної колізії:

*Вонігівські мудрі люди
Яли ся прятати,
А татари-розбійники
Село руйнувати*²².

Таким чином час зображується динамічно, через нанизування подій, які пов’язані із втечею людей від нашестя кочівників. Для увиразнення малюнку стрімкої татарської навали використовується паралелізм:

*А одні ся попрятали
За церковні двері,
А татари-розбійники
Вже в Золотареві*²³.

Важливу функцію у цьому тексті виконали просторові елементи. З одного боку, “церковні

¹⁹Там само.

²⁰Там само.

²¹Там само.

²²Історичні пісні... – С. 99.

²³Там само.

двері” є своєрідною захисною межею, традиційним притулком християнського люду, до якого можна досить швидко добратися. А з другого боку, географічна назва – Золотарево (село Хустівського р-ну Закарпатської обл.). Вислів “Вже в Золотареві” свідчить про те, що локус знаходиться досить близько до пункту, у якому відбуваються події. Іншими словами, можна окреслити часову схему руху татар: не встигли люди сховатися до церкви, як кочівники прийшли вже до них.

Інколи для окреслення сюжетного часу використовується його подієве означення. Відповідно оповідний час представляється як минулий, герой твору і оповідач не накладаються. Зразком такого поетичного зображення може бути пісня “Коли турки воювали”, яку зафіксував Я.Головацький²⁴:

*Коли турки воювали,
Білу челядь забирали,
І в нашій попадоньки
Взяли они три дівоньки.*

“Коли” вказує на певну відстань між виконавцем (творцем) пісні й водночас є певним засобом актуалізації історичної пам’яті, яка зберігає конкретні події (пов’язана з конкретними подіями). “Коли турки воювали” характерне маркування часового періоду, код, який розшифровується шляхом розгортання пісенного сюжету. Сюжетна колізія розвивається послідовно, без будь-яких часових зміщень. Просторові характеристики не окреслені, натомість з художньою довершеністю зображено рух полонянок. Для цього народна пісня використовує кілька засобів. Перший – вказівка на те, що роблять із сестрами після захоплення. Одну беруть “попри коні”, другу – “попри возі”, а третю взяли “в чорні мажі”. Твір не акцентує на самому русі полонених, як це було, скажімо, у попередніх піснях, проте апелює до предметів, що неухильно пов’язані із рухом. Другий засіб зображення – це плачі полонянок. Ті нарікання, які висловлюють дівчата, пов’язані саме із рухом у просторі. Так, перша жаліється на візника, який бичем розтріпує коси, інша на пісок, що роз’їдає пальці:

*Ой, Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькі!
Не мати вас умиває, –
Кровця пуки заливає!²⁵*

Розглянуті тексти засвідчують, що пісні, у яких знайшов своє відображення період турецько-татарських нападів, у плані художнього втілення часопросторових категорій характеризуються значною різноманітністю. Можна виділити кілька специфічних рис оповідного часу в українських історичних піснях. У значній кількості текстів спостерігається відсутність епічної дистанції, цьому сприяє наявність ліричного “я”, що, у свою чергу, є своєрідним способом збереження фольклорного твору. Адже співвіднесення події із виконавцем, хоч і давноминулої для слухача, актуалізує її, робить цікавою. Сюжетний час у пісні прямо залежить від часу оповідного. Якщо оповідач і персонаж пісні розділені, то, як правило, домінує лінійний спосіб зображення сюжету. Події зображаються як минулі, епізоди нанизуються один на одного. А якщо герой та оповідач (виконавець) завдяки ліризації сюжету збігаються, то відбуваються часткові часові зміщення. Певні епізоди подаються через внутрішній світ персонажа як його індивідуальний досвід. Різну роль виконують і просторові категорії. З одного боку, вони виступають своєрідним тлом, на якому відбуваються події, а з іншого – є певними рушійними сюжетної колізії як, наприклад, у тексті “За річкую вогні горять”.

Таким чином вважаємо, що в українській народній історичній пісні часопросторова модель виглядає складнішою, ніж видається на перший погляд. Різні конфігурації такої моделі в тій чи іншій пісні пов’язані із змінами в поезитці практично на всіх рівнях художньої структури твору. Безперечно, що наші висновки ще попередні, оскільки ґрунтуються на аналітиці незначного текстового матеріалу. Проте навіть він дозволяє ствердно говорити про перспективу дослідження історичної пісні саме в такому напрямку.

²⁴Там само.– С. 86–87.

²⁵Там само.– С. 86.